

Cumhuriyet'in Birinci Yüzyılında Sanayileşmenin Finansmanı

Fikret Kartal*

Giriş

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren serbest girişimciliği kapsayan devletçilik ve liberal politikalar farklı dönemlerde yönetim kademelerinde başat iktisadi düşünce olmasına karşın, uygulamada tüm dönemlerin iktisat politikası karma ekonomi modeli olmuş, bu model içinde konjonktüre ve dış koşullara bağlı olarak devlete değişen büyüklükte yer ve bu yere uygun farklı tonda görevler verilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk döneminde sanayileşmede kayda değer başarılarla imza atılmakla birlikte, sonraki dönemlerde dalgalı bir seyir izlenmiş ve ulaşılan sonuçlar tatmin edici bulunmamıştır. Türkiye'nin kalkınmasında finansman konulu sorunlar; tasarruf yetersizliği nedeniyle iç kaynaklarla potansiyel büyümenin istenen seviyede artırılmaması ve sınırlı finansman kaynaklarının verimli olarak kullanılmamasıdır. Sanayileşmenin gerektirdiği kavrayış, disiplin ve sürekliliğin Cumhuriyet'in tüm alt dönemlerinde sürdürülememesi, sahip olunan kıt kaynakların verimli kullanılmasını ve uzun vadeli bir bakış açısının hüküm sürmesini engellemiştir.

Çalışmanın ilk bölümlerinde, sanayi ve bankacılık özelinde Cumhuriyet dönemi ekonomisinin gelişimi açıklanmakta, sanayileşmede ulaşılan noktaya ve sanayinin finansmanında model önerisine ise sonraki bölümlerde yer verilmektedir.

Sanayi Devrimi ve Önemi

Son üç yüzyılda insanlığın tanıklık ettiği en önemli gelişmenin Sanayi Devrimi olduğunu savunanlar, sadece mal üretmek için yeni yöntem ve düzenlerin geliştirilmediğini, aynı zamanda birey ve toplumların davranışları,

* Doç. Dr. Ostim Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, kartal.fikret@gmail.com ORCID: 0000-0002-2354-8621

bakış açıları, siyasi eğilimleri ve yaşadıkları mekânlar gibi değer, kavram ve fiziksel unsurların da köklü dönüşüme uğradığını ve bu sürecin küresel olduğunu ifade etmektedir¹. Batı dünyasının ulaştığı gelişmişlik düzeyi Sanayi Devrimi'nin kesintisiz şekilde sürdürülmesinin bir sonucudur. Batılı ülkelerin kendi aralarında yaşadığı gelişmişlik sıralamasındaki değişimin itici gücü sanayileşmeyi sürdürebilme hızıdır. Aynı şekilde Asya ülkelerinin küresel ekonomide artan güçleri de doğrudan üretim ve dış pazarlarda tutunabilme kapasiteleri ile bağlantılıdır.

Ekonomik-politik yapı ve kurumsal-bilimsel kapasitenin itici güç olduğu sanayileşmenin gelişimi farklı değerlendirmelere ulaşan analizlere konu edilmektedir. Uygun kaynakların varlığı, modern öncesi sanayinin tarihi ve akışkan toplumsal sürecin sağladığı avantajların harekete geçirilmesinde esnek sosyo-ekonomik yapıya vurgu yapan görüşler mevcuttur². Diğer yandan, az gelişmiş ülkelerde sanayileşmeyi taşıyacak olan makineleşmenin başarılı olamamasını ya da erken dönemlerde başlayamamasını, bu ülkelerde emeğin düşük, sermayenin yüksek maliyetli olmasına bağlayan görüşler mevcut olup, Batı'da emeğin yüksek maliyetli olması, sermaye kullanımını, başka bir ifadeyle tasarruflu teknolojiye yatırımı teşvik eden ana unsur olarak görülmüştür³. Ayrıca, özel sektör yatırımlarını ve üretimi desteklemeye istekli, güçlü ve merkezileşmiş devletin kapitalizmin ve sanayileşmenin Britanya'da doğmasının temel sebebi olduğu, güvenilir bir para biriminin tesisi, ticaretin standartlaştırılması, mülkiyetin korunması, ülke sınırları içinde tek pazar oluşturulması, korumacılık önlemleri ve sermayenin küresel yayılımında merkezi devletin üstlendiği rol öne çıkarılmaktadır⁴. Kitlesele eğitime, okuryazar nüfusa, doğa bilimlerine ve yükseköğretime yapılan yatırımın sanayileşmeye katkısı yadsınamamakta olup, 1800 yılında okuryazarlık oranı İngiltere'de %53, Hollanda'da %68, Belçika'da %49 ve Almanya'da %35 düzeyindedir.⁵ 1913 yılına gelindiğinde tarımda istihdam Britanya'da %12, Batı Avrupa ve Amerika'da %28 düzeyine kadar gerilemiştir⁶.

1 Peter N. Stearns, *Dünya Tarihinde Sanayi Devrimi*, çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 9.

2 Douglas F. Dowd, *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi Eleştirel Bir Tarih*, çev. Cihan Gerçek, Yordam Kitap, İstanbul 2020, s. 37-38.

3 Robert C. Allen, *Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş*, çev. Hande Koçak Cimitoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 52-53.

4 Jim Stanford, *Herkes İçin İktisat Kapitalist Sömürüyü Anlama Kılavuzu*, çev. Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul 2019, s. 50, 226.

5 Allen, *age.*, s. 25-47.

6 Ivan T. Berend, *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kül-

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri ürettikleri mamul mallara yeni pazarlar ve bol-ucuz gıda ve hammadde kaynakları arayışında iken, üçüncü dünya veya çevre ülkeleri olarak adlandırılan ülkelerle aralarında mamul mallar-tarımsal mallar ticaretini genişletmiştir. Sadece ticaret değil, sonraki dönemde sermaye ihracı da öne çıkmaya başlamıştır⁷.

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'den başlayarak zaman içinde Batı Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Uzakdoğu'ya yayılan Sanayi Devrimi Osmanlı Devleti tarafından zamanında doğru şekilde kavranamamış ve yeterli adımlar atılamamıştır. Ulus devlet aşamasına geçişle tarihin akışı içinde çöken imparatorlukların merkezi olan ülkeler Sanayi Devrimi'ne adapte oldukları ölçüde yaşadıkları yıkımları süratle aşarak, hızlı bir kalkınma sürecine girerken, sanayileşmemiş bir ekonomik yapıyı miras alan Cumhuriyet'in idealist kurucu kadroları sınırlama ve zorluklar içinde önemli adımlar atmış olmakla birlikte, yaşanan kesintiler ve yaklaşım farkları nedeniyle günümüz kriterlerinde arzulan sonuçlara ulaşılammıştır. Uzun vadeli bir zaman ufkuyla kesintisiz bir disiplin ve çabanın Cumhuriyet tarihinin alt dönemleri arasındaki geçişte gözlemlenememesi ulaşılan bazı başarılarla rağmen sonuçların tatminkâr bulunmamasının ana sebebidir. İktisadi gelişme ve sanayileşme arasında var olan yakın ilişkiden hareketle, Türkiye'nin cari gelişmişlik düzeyi aynı zamanda sanayisinin ulaştığı seviyenin de bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir.

Atatürk Dönemi İktisat Politikası

Sanayi Devrimi'nin çok uzağında kaldığı için dış borçlar, kapitülasyonlar ve Duyun-u Umumiye idaresinin çizdiği dar alana sıkışan Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte mevcut olan ekonomik yapı, *hammadde ihracatçısı ve sınavi mallar ithalatçısı* bir profil kapsamında tarif edilebilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonunda tekstil ve özellikle ihracata dönük halı imalatının öne çıktığı, Batı'dan makine yapımı kumaş ithalatı nedeniyle darbe alan geleneksel tekstil sanayinin bir ölçüde halı imalatı ile takviye edildiği, ancak ilgili dönemde belli/sınırlı üretim dallarındaki gelişmenin sanayileşmeyi getirmedeği ifade edilmektedir⁸. Sanayileşmeden uzaklığın

tür Yayınları, İstanbul 2015, s. 28.

7 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 85.

8 Stearns, *age.*, s. 254-256.

tarifinde 1913 ve 1915 sanayi sayımlarından yararlanılmaktadır. Sanayinin eksiksiz profilini vermemekle birlikte, önemli ölçüde bir döküm içeren bu sayımlara göre; o dönemin de en gelişmiş bölgeleri olan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde 1908'den önce kurulmuş sınai tesislerinin çok az ve zayıf olduğu anlaşılmaktadır⁹. Devralınan ekonomik yapıda, nüfusun %80'ini barındıran ve geri yöntemler kullanan tarım milli gelirin %50'sini, sanayi %8-9'unu, hizmetler ise millî gelirin kalanını oluşturmaktadır¹⁰. Osmanlı Devleti'nin Batı Avrupa ülkelerinin tarımsal ve sınai malları için açık pazar durumunda bulunması, sadece yıkıcı ve haksız rekabete dayanabilen halıcılık, bakırcılık, saraçlık, dokumacılık gibi faaliyetlerin Cumhuriyet dönemine kadar muhafaza edilmesine neden olmuştur.¹¹ Cumhuriyet'in ilk yıllarında sanayileşme hamlesinin temel sloganı *üç beyazlar (pamuk, un, şeker)* iken, temel iktisadi tartışmalardan biri ise yerli değirmencilerin Amerika ve Avrupa unlarının rekabeti karşısında ezilmesidir¹².

Sahip olunan profil sadece Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşulları değil, aynı zamanda genç Cumhuriyet'in idealist kadrolarının başlangıç noktasında tabi olduğu sınırlamaları ve zorlukları göstermektedir. Savaşların ve eğitim olanaklarındaki yokluğun sebebiyet verdiği yetersiz iş gücü ve nitelikli kadro eksikliği ile birlikte sermaye, girişimci, kaynak, altyapı ve kurulu üretim tesislerinin zayıflığı nedeniyle Atatürk döneminde izlenen iktisat politikalarına zorluklar, zorunluluklar ve sınırlamalar istikamet çizmiş; ancak kurucu kadro akılla, pragmatik yaklaşımlarla ve dünya koşullarını isabetle teşhis eden uzun vadeli analizlerle izlenen istikamet tonunu, rengini ve ufkunu şekillendirerek, bağımsız ve güçlü bir ekonomi yaratma idealine ulaşmaya odaklanmıştır.

Kurulmakta olan devletin karşılaştığı ve çözmek zorunda bulunduğu ilk konu Lozan Barış Konferansı görüşmelerinden iktisadi bağımsızlık yolunda sonuç almak olup, kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı Devleti'nin kendi başına değiştiremediği serbest ticaret anlaşmalarının sona erdirilmesi

9 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 20-21; Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 121-122.

10 Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2021, s. 48.

11 Erdinç Tokgöz, "Ekonomide 75 Yıl", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1-2, 1998, s. 2.

12 Boratav, *age.*, s. 20-21.

ve yüksek enflasyon koşullarında, 1916 yılında %13'e indirilmiş gümrük tarifelerinin 1929'da serbestçe belirlenebilecek olması şeklindeki kazanımlar Lozan Antlaşması hükümlerine dâhil edilmiş, ayrıca Osmanlı Devleti borçlarının %67'si devralınmış ve ödemesinin 1929 yılında başlaması kararlaştırılmıştır¹³.

Lozan Antlaşması ile elde edilen siyasal bağımsızlığın devam ettirilmesi ve bunun ekonomik açıdan taçlandırılması için bir zorunluluk olan iktisadi bağımsızlık yolunda ilk adımlar, Kurtuluş Savaşı'nın hemen ertesinde ve Lozan görüşmeleri devam ederken atılmaya başlanmış ve İzmir İktisat Kongresi mihenk taşı olmuştur. İktisat politikasının yol haritası, araç ve amaç seti ile kurgusu 1923 yılı Şubat-Mart aylarında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi'nde biçimlendirilmiştir. Bir toplumsal mutabakatı temsil eden ve ekonominin tüm kesimlerinin (işçi, çiftçi, tacir ve sanayici) iştirak ettiği söz konusu politika seti, ekonominin taşıyıcı kolunu olan sanayileşme için devlete görev ve hedefler tayin ederken, yurt içi üretimin ve özel sektörün desteklenmesine ve demiryollarının yapımına öncelik vermiştir. Kongre'nin egemen iktisadi felsefeyi ve görüşleri temsil eden, millî iktisat görüşünün ana unsurlarını içeren bir mahiyette olduğu belirtilmektedir¹⁴.

Cumhuriyet'in lider kadrosu, mamul mallar ithal eden ve tarım-madencilik ürünleri ihraç eden bir ekonomik yapıdan rahatsız olduğu için iktisadi gelişme konusunda özellikle hızlı sanayileşme gereğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda, sanayiye yönelik koruyucu gümrük tarifeleri, makine ve gereçlerinin ithalatının gümrükten başışık tutulması, 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kapsamının genişletilmesi, bir sanayi kredi bankasının kurulması ve kamu taşımacılığında düşük tarifeler uygulanması Kongre kararlarına yansıtılmıştır¹⁵.

İzmir İktisat Kongresi'nde hür teşebbüse dayalı bir ekonomi modelinin tercih edilmesine karşın, bu modelin ana unsurları olan girişimcilerin, sermayenin ve hatta nitelikli işgücünün bulunmaması nedeniyle, dile getirilen tercihin bir temenni veya uzun vadeli bir hedef olduğu belirtilebilir. Sermaye ve girişimci eksikliği devletin rolünü öne çıkarmış, bu nedenle özel sektöre öncelik vermeyi amaçlayan bir karma ekonomik model uygulanmıştır. Tüm yokluklara karşın taviz verilmeyen denk bütçe ve sıkı para politikası

13 Pamuk, *age.*, s. 175-176.

14 Boratav, *age.*, s. 45-46.

15 Tezel, *age.*, s. 172-178.

Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun sahip olduğu idealizmin rasyonellik ve uzun vadeli bir zaman ufkuyla harmanlandığını göstermektedir. Ekonomik gelişmenin taşıyıcı kolonları olan sanayi sektörünün ve sanayileşmenin finansmanı için bankacılık sektörünün taşıdığı öneme uygun politikalar geliştirilerek, sanayinin teşvikine ve ulusal bankacılık sektörünün kurulması ve güçlendirilmesine yönelinmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yılları ulusal ekonomiye geçiş çabalarına tanıklık etmiş ve bu dönemde demiryolu yapımına öncelik verilmiş, kamu kaynakları çok yetersiz olmakla birlikte, yabancı şirketlerin millileştirilmesi (demiryolları ve tütün rejisi gibi) başlatılmıştır. 1929 yılına kadar gümrük tarifelerini değiştirme hakkından yoksun olunması nedeniyle iç pazarın dışa açık olması ve bir merkez bankasının yokluğunda Osmanlı Bankası'nın finansal işleri yürütmesi ulusal ekonomi adına atılımların yapılmasını engellemiştir.¹⁶ Gümrük tarifelerinin muhafaza edilmesi, sınai üretimin bir süre daha gümrük korumasından mahrum bırakılması ve etkili bir dış ticaret politikasının izlenememesi anlamına gelmektedir¹⁷. Bu nedenle 1923-1929 dönemi *açık ekonomi koşullarında yeniden inşa* dönemi olarak tanımlanabilmektedir¹⁸. Dışa açık, sanayileşme ve büyümeyi teşvik eden ekonomi politikalarının taşıyıcı damarı maliye politikası, ana aracı ise teşvik politikası olmuştur¹⁹.

Gümrük korumasının bulunmaması dış ticarete sürekli açık verilmesine ve yurt içinde üretilebilecek pek çok ürünün dışardan alınmasına neden olurken, sermaye kısıtına karşı 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılarak teşvik tedbirleri uygulamaya konulmuştur²⁰.

Sanayileşme için gerekli olan finansman olanaklarını sağlayacak bankaların kurulmasında özel sermayenin yetersiz olması devletin katkısına ihtiyaç doğurmuştur. 1923-1932 dönemi, Türk bankacılık sistemi bakımından ulusal bankalar dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde atılan adımlar şu şekilde özetlenebilir²¹. İzmir İktisat Kongresi'ne katılan tüccarların önerisine

16 Tokgöz, *age.*, s. 3.

17 Nadir Eroğlu, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, C XXIII, S. 2, 2007, s. 66.

18 Boratav, *age.*, s. 49.

19 Mahfi Eğilmez, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2021, s. 66.

20 Mehmet Arif Demirel, "Sanayi Teşvik Kanunu", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sanayi-tesvik-kanunu/>, son erişim tarihi: 25.10.2022.

21 Türkiye Bankalar Birliği (TBB), *50. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye'de Bankacılık Sistemi 1958-2007*, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No. 262, 2008, s. 3.

cevaben 1924 yılında İş Bankası kurulmuş, tarım kesiminin taleplerine istinaden Ziraat Bankası güçlendirilerek tarım kesimine daha fazla kredi verilmesi amaçlanmış, konut kredisi verilmesi amacıyla 1927 yılında Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur. Sanayicilerin taleplerine istinaden ise, ilk kalkınma bankası niteliğinde 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuş, özel sanayi işletmelerine orta-uzun vadeli kredi verilmesi, mali-ekonomik-teknik konularda bilgi yardımı sağlanması bankanın görevleri olarak tanımlanmıştır. Bu banka, kaynaklarını büyük ölçüde devraldığı iştiraklerine aktardığı için, sanayi ve madencilik alanındaki şirketlere kredi verme işlevini tam olarak yerine getirememiş; 1932 yılında Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası adını aldıktan sonra, 1933 yılında Sümerbank'a devredilmiştir.

Açık kambiyo rejiminin ve büyük ölçüde yabancı bankaların (özellikle Osmanlı Bankası'nın) etkin olduğu bir piyasada yatırımlara ayrılacak kredi miktarı yetersiz kalmıştır. Açık ekonomi ve dış mallara bağımlı bir ekonomide kredilerin büyük kısmı iç ve dış ticarete yönelmiştir²². Bankalar riskten kaçınmak amacıyla, imalatçı ve tarımsal üreticilere değil, ekonominin tarıma ve tarım içerikli ihracata dayalı olmasından hareketle, ihracata dönük tarımsal mal alan ve talebi yüksek mal ithal eden tüccarlara kredi vermeyi tercih etmiştir²³.

1923-1929 dönemi tarım üretiminin hızla büyüdüğü bir dönem olup, savaş yıllarında %50 düşen üretim birkaç yıl içinde eski seviyesine ulaşmıştır. Sanayi ise bu dönemde ortalama %10,2 büyümesine karşın, millî gelir içindeki payı %11 düzeyinde kalmıştır. 1913 ile 1927 arasında imalat sanayinin bileşiminde önemli bir değişme meydana gelmemiştir. Gıda, deri ve dokuma kollarının imalat sanayi içindeki payı %87-88'de kalmıştır²⁴. Sanayi üretimindeki artış dinamik bir sanayileşme temposunu değil, savaş sonrası nüfusun üretime dönmesine bağlı yeniden inşa sürecini yansıtmaktadır.²⁵

1920'lerde iktisadi bağımsızlık ve hızlı kalkınma amaçları öne çıkmış, sağlam ve istikrarlı bir para anlayışı ve denk bütçe ilkesi benimsenmiş, arzu edilen sanayileşme atılımı ise gerçekleştirilememiştir. Kıt kamu sermayesi demiryolu

22 Abdulkadir Buluş-Nalan Kangal, "1923-1929 Dönemi: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Para ve Kur Politikaları", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 2.

23 Buluş-Kangal, *age.*, s. 16.

24 Boratav, *age.*, s. 51-52.

25 Boratav, *age.*, s. 51-52.

yapımı ve yabancılara ait demiryollarının alımında kullanılmıştır²⁶. Sahip olunan koşul ve kısıtlar düşünüldüğünde, 1923-1929 dönemi, savaşlarda tüm kaynaklarını tüketmiş bir toplum kurduğu yeni devletin başarı öyküsü olarak tanımlanmaktadır²⁷. Dış ticarete, gümrüklere ve para politikasına devlet tarafından müdahale edilememesi ve kamu iktisadi teşebbüslerinin yaygınlık kazanmaması nedeniyle 1923-1929 dönemi liberal iktisat anlayışının hâkim olduğu bir dönem olarak nitelense dahi, bu dönemin başarı hanesine kaydedilen atılımlar kamu kaynaklı girişim ve düzenlemelerdir.

1929 yılı önemli ekonomik gelişmelerin çakıştığı bir yıl olmuştur. Lozan Antlaşması'nın içerdiği sınırlamaların sona ermesinin getirdiği dış ticarete bağımsız politika izleme imkânına kavuşulması, Osmanlı Devleti'nden devralınan dış borçların ödenmeye başlanması ve Büyük Buhran olarak anılan, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yayılan küresel krizin başlangıcı 1929 yılına denk gelmiştir.

1923-1930 döneminde ulaşılan sonuçlar, dönemin şartları ve kaynak yetersizliği nedeniyle, iktisadi bağımsızlık ve hızlı kalkınma amaçlarının özel sektörün desteklenmesi yoluyla gerçekleştirilemeyeceğini göstermiş, 1930-1931 yılları belirtilen amaçları gerçekleştirmek için korumacı-devletçi iktisat politikalarına geçişi temsil eden yıllar olmuştur. Ayrıca dünyada baş gösteren Büyük Buhran ve Sovyetler Birliği'nin uygulamakta olduğu planlı ekonomi modelinin kaydettiği performans da izlenen iktisat politikalarındaki değişime tesir etmiştir. Büyük Buhran'ın hammadde fiyatlarını sanayi fiyatlarından daha fazla düşürmesi ve 1929'da gümrükler üzerindeki sınırlamalarının kalkması, ithalatın denetlenmesinin ve ithalata konu sını mallara yönelik ithal ikameci yatırımlara gidilmesinin önünü açmıştır²⁸.

Bağımsız bir para politikası izlenmesine katkıda bulunmak amacıyla bir merkez bankası kurulması yönündeki istek sonucu, yabancı danışmanlık heyetlerinden alınan görüşlerden de yararlanılarak ve dünyada ulusal merkez bankacılığının yayılması, ulusal bankacılığın gelişmekte oluşu ve hazırlık dönemi dikkate alınarak Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) kurulmuştur²⁹. Ödemeler dengesi açıklarının kapatılması isteğiyle birlikte

26 Nadir Eroğlu, "1930-1938 Dönemi Para Politikası", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 29-30.

27 Eğilmez, *age.*, s. 196.

28 Eroğlu, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", s. 68-69.

29 Oztin Akgüç, *Merkez Bankacılığı*, Arayış Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 608-611.

1930'da çıkarılan Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ve Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu ile kambiyo kontrolü getirilmiş ve dövizin serbestçe alınıp satılmasına müdahale edilmiş, döviz kuru politikası ciddi bir değişikliğe uğramıştır³⁰.

1933'den itibaren devletçi politikalar yoğunluk kazanmıştır. Büyük sermaye ve ileri derecede teknik bilgiye ihtiyaç duyan yatırımların gerçekleştirilmesinde devletin sahip olduğu olanaklara alan açan devletçilik stratejisi, kamu iktisadi girişimleri aracılığıyla sınai yatırımların gerçekleştirilmesini, özel sektörün dolduramadığı boşluğun doldurulmasını hedeflemiş olup, Sovyetler Birliği ve Almanya'da ki devletçi deneyimlerden yararlanılmıştır³¹. 1930'lu yıllardaki iktisat politikalarına ve sanayileşmeye damga vuran kritik gelişme, devlet öncülüğünde planlı sanayileşmenin başarılması amacıyla beş yıllık sanayileşme politikalarının uygulanmaya başlanması ve 1934-1938 döneminde Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulamaya konulmasıdır. Bu yönelim sosyalist bir ekonomi tercihinden değil, zorunluluklardan kaynaklanmış; özel sektörün varlığı dışlanmamıştır.

Bir sektör planı niteliğindeki Birinci Plan; 1) Temel hammaddeleri yurt içinde üretilen ve üretilcek olan sanayi tesislerine, 2) Büyük sermaye ve ileri teknoloji gerektiren projelere, 3) Kuruluş kapasitelerinin iç tüketimi karşılayacak düzeyde tutulmasına öncelik vermiştir³². Dokuma, maden işleme, kâğıt, kimya, toprak sanayilerinde plan etkisini göstermiştir³³. Yatırımların finansmanı büyük ölçüde millî kaynaklardan sağlanırken, Sovyetler Birliği kredisi ve Karabük Demir-Çelik Fabrikası için İngiltere'den alınan kredi dış kaynak olarak kullanılmıştır³⁴. İlk karma modeller çerçevesinde kurulan sanayi kuruluşlarının ana stratejisi ithal ikamesi olmuş, Karabük Demir Çelik gibi temel (ağır) sanayi yanında, Sümerbank gibi tüketiciye en yakın sanayi dalları da programlarda yer almıştır³⁵.

30 Buluş-Kangal, *age.*, s. 10.

31 TBB, *age.*, s. 4.

32 Tokgöz, *age.*, s. 4.

33 Seyidoğlu, Halil-Ali Pişkin, "1946-1950 Dönemi: Liberal Döneme Geçiş Aşaması", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 55.

34 T. Fikret Yücel, *Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları, No. 2015/08, Ankara 2015, s. 37, son erişim tarihi: 05.11.2022, <https://www.ttg.org.tr/tur/images/publications/6005b3307665f.pdf>

35 Ahmet Kılıçbay, *Türk Ekonomisi*, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul 1999, s. 46-47.

1933-1944 dönemi özel amaçlı devlet bankalarının kurulduğu ve etkin olduğu bir dönemdir. İktisadi devletçilik stratejisi kapsamında, sanayi planlarında yer alan işletmelerin kurulması, işletilmesi ve finansman ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Sümerbank (1933), Belediyeler Bankası (1933), Etibank (1935), Denizbank (1937), Halk Bankası ve Halk Sandıkları (1937) özel amaçlı banka statüsünde kurulmuştur³⁶.

Oldukça geniş tutulan görev tanımı ile Sümerbank, *Sanayi Hareketinin Merkez Karargâhı* olarak tanımlanmıştır³⁷. Sümerbank günümüzdeki anlamıyla kalkınma bankası kimliği taşımış, özel sanayiye kredi vermekle yükümlü kılınmış, ayrıca kurduğu bütün tesislerde devlet sermayesinin tamamına sahip olmuştur³⁸. Devletçi politikaların sürükleyici gücü olan Sümerbank'ın hammaddeyi yurt içinden sağlanacak sanayi yatırım projelerine öncelik vermesi öngörülmüştür³⁹. Birinci Plan'da, imalat sanayiinde faaliyet göstermesi öngörülen 20 fabrikanın kurulması amaçlanmış ve Sümerbank 13 sanayi tesisinin kurulmasını sağlamıştır⁴⁰. Birinci Plan Sümerbank eliyle gerçekleştirilirken, bir özel banka statüsündeki İş Bankası ve sonradan kurulan Etibank ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü de bu uygulamada yer almıştır⁴¹. Cumhuriyet yönetimi faizlere ilk kez 1933 yılında Sümerbank aracılığı ile müdahale etmiştir⁴². Sümerbank'tan sonra sanayileşme politikasının ikinci büyük örgütü olan Etibank, madencilik ve enerji sektörlerinde yürütülen yatırım programlarının uygulanması ve tesislerin işletilmesi ile görevlendirilmiştir. Madencilik alanındaki yatırımlar ve Zonguldak-Ereğli kömür havzasının kamulaştırılması ile bu bankanın etkinliği hızla genişlemiştir⁴³.

1935 yılında hazırlanan İkinci Plan'da ise ağırlıklı olarak madencilik ve enerji sektörlerini içeren 100'e yakın sanayi tesisine yatırımına yer verilmiş ve Etibank bu yatırımlara yönlendirilmiştir⁴⁴. İkinci Plan kapsadığı tesis sayısı ve alan bakımından daha geniş içeriktedir. Ancak İkinci Dünya Savaşı'na doğru

36 TBB, *age.*, s. 4.

37 Yücel, *age.*, s. 34-35.

38 Yücel, *age.*, s. 40.

39 Tokgöz, *age.*, s. 4.

40 TBB, *age.*, s. 4.

41 Yücel, *age.*, s. 37.

42 Seyidoğlu-Pişkin, *age.*, s. 55.

43 Tezel, *age.*, s. 114, 398-399.

44 TBB, *age.*, s. 4-5.

gidilen süreçte bu plandan vazgeçilmiş ve İktisadi Savunma Planı yürürlüğe konulmuştur⁴⁵.

İkinci Dünya Savaşı, bazı tesislerin kapasitesindeki artışlar ve bazı projelerin geliştirilmesindeki yetersizlikler nedeniyle oluşan gecikme ve maliyet artışlarına rağmen başarı ile uygulanan Birinci Plan; geleceğin sanayi altyapısına kuvvetli bir temel hazırlamış, bir sanayileşme deneyimi kazanılması ve uzman kadroların yetiştirilmesine imkân sunmuş; kalkınma, sanayileşme ve öz güven kazanılmasında yol açıcı olmuştur⁴⁶.

1920 ve 1930'larda sanayileşmeyi teşvik etmeye istekli, reform yanlısı ve gayretli yönetici kadrolara sahip olmasına karşın, sanayileşmeye başlamadaki gecikme ile Batının uzmanlığına ve makine ithalatına duyulan ihtiyaç nedeniyle Türk ekonomisinin geri kaldığı, fabrika üretiminin, geleneksel köylü ve zanaatkâr ekonomisinin içinde yalıtıldığı, elde edilen sonuçların sanayi devrimini doğurmaya yetmediği belirtilmektedir⁴⁷. Ancak, devletin sanayileşmeye odaklandığı 1930'larda karayolu ve demiryolu sistemi büyümüş, Ortadoğu'daki en iyi yurt içi ulaşım ağı oluşturulmuş, madencilik, tekstil ve kimya sektörlerinde büyük devlet yatırımlarını yönetmek için bankalar kurulmuştur⁴⁸. 1923-1939 döneminde millî gelir üç kat, kişi başına gelir iki kat artış göstermiştir. 1923-1929 döneminde her yıl dış açık verilirken, 1930'ların devletçi yıllarında bu açık ortadan kalkmış, büyüme ve ulusal bir sanayileşme süreci yaşanmıştır⁴⁹. Sanayi kesimi, Cumhuriyet tarihinin hiçbir döneminde 1930-1939 döneminin büyüme hızına ulaşamamış; sanayi yaygın tüketim mallarının yurt içinde üretimine odaklanmış, bu ise sanayileşme sürecinde zorunlu ilk adım olarak nitelendirilmiştir⁵⁰. Devralınan Osmanlı Devleti borçlarının ödenmesine 1929 yılında başlanmış ve borçların büyük bölümü 1929-1943 döneminde kısıtlı imkânlara rağmen ödenmiştir⁵¹.

1923-1940 dönemi bir bütün olarak ekonomiyi harekete geçirme, hızlandırma, sanayi kurma ve tarımı diriltme dönemi olup, fiziki ve moral bakımdan ekonomiyi büyük bir hareketlilik kazandırılmış, müesseseler

45 Tokgöz, *age.*, s. 4.

46 Yücel, *age.*, s. 17, 37, 42.

47 Stearns, *age.*, s. 256, 260.

48 Stearns, *age.*, s. 300.

49 Eroğlu, "1930-1938 Dönemi Para Politikası", s. 35.

50 Boratav, *age.*, s. 71.

51 Eğilmez, *age.*, s. 198.

ve kalkınma zihniyeti için gerekli altyapı hazırlamıştır⁵². Zorunluluklar ve dış konjonktür nedeniyle devletçilik tonunun ağır bastığı karma ekonomi modeline tanıklık edilmiştir.

1940-1960 Dönemi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası para sistemi ve uluslararası kurumlar yeniden şekillenmiş, soğuk savaş kutuplaşmayı derinleştirirken, iktisat politikaları da ait olunan kutba göre yön ve içerik kazanmıştır. Türkiye, kısmen ekonomik şartların zorlaması, kısmen içinde bulunmayı tercih ettiği Batı ittifakının gereklerine ve taleplerine (Truman Doktrini-Marshall yardımları gibi) bağlı olarak dış ticarete daha liberal politikalara yönelmiştir. Bretton Woods sistemine uyum sağlamak amacını da içeren 1946 devalüasyonu, ithalatta kotaların gevşetilmesi, fiyat kontrollerin kaldırılması, altın satışının serbest bırakılması gibi adımlar atılmıştır⁵³. Türkiye 1947 yılında IMF ve Dünya Bankası'na üye olarak Batı sistemine daha fazla entegre olmuştur.

1950 yılı, hükümet değişikliği nedeniyle demokrasi ve çok partili yaşam açısından olduğu kadar, iktisat politikası alanında da yukarıda işaret edilen gelişmeler ışığında önemli bir zihniyet değişimine başlangıç olmuştur. 1950 sonrasında karma ekonomi yaklaşımı değişmemiş olsa da, özel teşebbüs lehine bir eğilim ortaya çıkmıştır. Hatta iktisadi devlet teşekküllerinin bazılarının özel teşebbüse satılması fikri doğmuş; ancak bu fikir hayata geçirilememiştir⁵⁴. Hükümetin iki temel iktisadi hedefi; sanayileşmenin özel kesim öncülüğünde yürütülmesi ve dış ekonomik ilişkilerde devlet müdahalesinin asgariye indirilmesidir⁵⁵.

Devletçilik döneminin temel kurumunun Sümerbank olması gibi, 1950 sonrası liberal politikalarının temel kurumu da 1950 yılında kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB)'dir⁵⁶. İlişkilerin yoğunlaştığı Batı ülkelerinden kredi alma olanağının doğduğu bir ortamda kurulan, Dünya Bankası'nın teknik ve mali yardımlarından yararlanan TSKB, Türkiye Sınai ve Maadin Bankası denemesi hariç tutulduğunda, ilk kalkınma bankası niteliğindedir. Kuruluş sermayesinin önemli bir bölümü ticaret bankaları

52 Kılıçbay, *age.*, s. 100-101.

53 Seyidoğlu-Pişkin, *age.*, s. 58-59.

54 Kılıçbay, *age.*, s. 104.

55 Tokgöz, *age.*, s. 7.

56 Tokgöz, *age.*, s. 8-9.

tarafından karşılanmış, kamu kesimi de uzun süreli kredi imkânı sunarak, bu bankanın özel sektör yatırımlarına uzun vadeli kredi vermesine olanak sağlamıştır⁵⁷.

Kore Savaşı ile artan tarım ürünleri ve hammadde fiyatları hükümeti tarım üretimini artırmaya yönlendirmiştir. Bu dönemde ulaşım, haberleşme ve bayındırlık alanlarındaki yatırımlar ve bu yatırımların da katkısıyla tarım üretimindeki artış öne çıkmıştır⁵⁸. 1950'lerin ilk yıllarında tarım sektörüne verilen öncelik sonucu, yeni topraklar tarıma açılmış, makineleşme hızlandırılmış, ucuz kredi ve düşük vergi ile tahıl ekimi artarken, hayvancılık sınırlandırılmış, çiftçinin ürettiği ürünler dünya fiyatları üzerindeki fiyatlardan alınmış, fiyat artışları tüketiciye yansıtılmayarak aradaki fark Toprak Mahsulleri Ofisi'nce karşılanmış, açıklar Merkez Bankası'nın para basması ile kapatılmıştır⁵⁹. Bu dönemde genişletici para ve maliye politikaları izlenmeye başlanmış, iç talebi genişleten ve iç-dış kaynak kullanımına dayanan büyüme politikaları uygulanmıştır⁶⁰.

1946-1953 dönemi tarımsal gelişme yıllarını kapsamakta olup, tarım ortalama %13,2 sınıai kesim ise ortalama %9,2 büyümüş; tarımın milli gelir içindeki payı %42'den %45,2'ye çıkarken, sanayi sektörünün payı %15,2'den %13,5'e gerilemiştir⁶¹.

İlk yıllarda izlenen politikalar aynı zamanda sonraki yıllarda yaşanacak darboğazlara da zemin hazırlamıştır. 1950-1960 döneminin başlarında, önceki dönemlerde tesis edilmiş döviz rezervlerinin ithalatın finansmanında kullanılması dış ticarete hareketlilik meydana getirmiştir. Ancak dönem başında sağlanan dinamizm yüksek enflasyon ve darboğazlarla sonuçlanmış, iç piyasaya dönük üretim de dâhil olmak üzere ekonomik aktivitenin ithalatı canlandırması ve ihracatın buna eşlik edememesi dış ticaret açığında etkili olmuştur⁶². Artan dış açık ve İkinci Dünya Savaşı koşullarında biriktirilen

57 TBB, *age.*, s. 6.

58 Hüseyin Akıldız-Ömer Eroğlu, "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 9 (1), 2004, s. 51-52.

59 Tokgöz, *age.*, s. 8.

60 Durmuş Çağrı Yıldırım-Tuğba Kantarcı, "1950-1960 Liberal Dönem Para ve Kur Politikaları", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 88.

61 Boratav, *age.*, s. 71.

62 Kılıçbay, *age.*, s. 110-111.

döviz-altın rezervlerinin erimesi ve büyümek için yatırım-ara malı ihtiyacı bulunmasına rağmen, tüketim malları ithalatı payının %25'e ulaşması ve döviz kaynaklarının lüks tüketime ayrılır hale gelmesi sonucu ithalatta liberasyon 1953'e kadar uygulanabilmiştir⁶³.

1945-1959 dönemi özel bankaların geliştiği dönem olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemin temel özelliği olan, sanayileşmede özel sektörün desteklenmesi anlayışı ve izlenen piyasa ekonomisine geçiş adımları bankacılık sektörüne de yansımıştır. Gerçekleştirilen yatırımlar, artan milli gelir ve nüfus, şehirleşme, sanayinin artan payı ve piyasa için üretimin genişlemesi para ve kredi ihtiyacını artırmış, bu ise bankacılık alanındaki yatırımların getirisini yükseltmiş, özel bankacılık gelişmeye başlamıştır. Yapı ve Kredi Bankası (1944), Garanti Bankası (1946), Akbank (1948), Pamukbank (1955) ve Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (1950) bu dönemde faaliyete geçmiştir. Faiz ve komisyon oranları Hükümet tarafından belirlenmiş ve dövizle dayalı işlemlerde yetki Merkez Bankası'na verilmiştir⁶⁴. 1954'e kadar üretimi artırmaya dönük kredilerin kullanılmasını kontrollü olarak yapılırken, 1954 sonrasında kontroller zayıflamış, kredi kullanımını kolaylaştırılmıştır⁶⁵.

1950-1960 döneminin iktisat felsefesi ekonomide serbestleşme ve özel teşebbüse ağırlık vermek olsa da, karma modelin temel prensipleri mevcudiyetini devam ettirmiş, kamu-özel teşebbüsün nispi ağırlıkları değişmemiştir⁶⁶. Bunun nedenleri ise; özel sektöre dönük altyapının kamu tarafından yapılması, özel kesimin hammadde ve ara malı ihtiyacının kamu kesimince karşılanması ve 1955 sonrasında karşılanamayan iç talebin kamu tarafından sağlanmasıdır⁶⁷. Kamu yatırımları ulaştırma ve haberleşme altyapısına yönelirken, özel sektör tüketim malları ve dayanıklı tüketim malları sanayine yönelmiştir⁶⁸. Sulama, enerji, ulaştırma, çimento, şeker, dokuma, kauçuk, demir çelik sanayilerinde önemli kamu yatırımları gerçekleştirilmiş, bu yatırımların finansmanında başlangıçta tarım sektörü üzerinden sağlanan gelir ve dış yardımlar kullanılmış; ancak 1953 sonrasında tarım sektöründe şartların kötüleşmesi nedeniyle belirtilen yatırımların

63 Kazgan, *age.*, s. 92.

64 TBB, *age.*, s. 5-6.

65 Yıldırım-Kantarci, *age.*, s. 90-91.

66 Kılıçbay, *age.*, s. 111-112.

67 Yıldırım-Kantarci, *age.*, s. 85-87.

68 Yıldırım-Kantarci, *age.*, s. 85-87.

finansmanında Merkez Bankası kaynaklarına başvurulmuştur⁶⁹.

1953'den sonra artan enflasyon, dış açıklar ve dış borçlar Merkez Bankası kaynaklarının kullanımı ile birleştiğinde dengesizlik ve sıkıntılara yol açmış, döviz yetersizliği ithalatın güçlükle yapılmasına, bu ise ithal girdiye gereksinim duyan üretim tesislerinin eksik kapasite ile çalışmasına neden olmuştur⁷⁰. 1955-1958 döneminde para ve kredi arzının artırılmasını içeren genişletici para politikasının kalkınmaya katkı sunacağı düşünülmüş, bu politikanın fiyat artışına yol açmaması için fiyatlar yasal olarak kontrol edilmek istenmiş ve bu durum karaborsa yaratmıştır⁷¹.

Türk ekonomisini içine düşüğü bunalımdan çıkaramayan Hükümet Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'ndan (OECE) teknik ve mali yardım talep etmiş, alınan destek karşılığında Ağustos 1958 İstikrar Kararları uygulamaya konulmuş, dış açık ve kamu açıkları hedef alınırken, sıkı para ve daraltıcı kredi politikası izlenmeye başlanmıştır⁷². 1954-1961 döneminde ortalama yıllık büyüme hızı %4,4 iken, sınai büyüme %4,3, tarım kesiminde büyüme %1,8 olarak gerçekleşmiş, sanayi sektörünün millî gelirdeki payı %14'ün altından %18'e yükselmiştir⁷³.

Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandıran dış borçların ülke yönetimine ipotek koymasını yaşayarak gören Cumhuriyet'in kurucu kadroları borç alınmasına mesafeli yaklaşırken, savaşlar ve yokluğun şekillendirdiği, savaş meydanlarının sınıdığı yaşamları ise zihinlerinde yer edinen umut ve korkuların yönlendirdiği uzun vadeli düşünme, tasarruflu olma ve sıkı paramaliye politikasını sürdürme anlayışıyla donanmıştır. Ancak tasarrufa dayalı, döviz rezervlerini artırıcı ve dış borca karşıt bu tutum 1950 sonrasında yeni hükümetle birlikte yönetim anlayışından dışlanmış; 1950'lerde iyi başlayan ekonomik gelişme sürecinin 1954 sonrasında krizlerle sonuçlanmasında bu anlayış değişikliği de etkili olmuştur. Söz konusu anlayışın bir benzeri 1980 sonrasında tamamında gözlemlenmiş ve kısa vadeli politikalarla elde edilen ve sürekliliği bulunmayan kazanımlar tekrar eden krizlerle kaybedilmiştir.

69 TBB, *age.*, s. 6.

70 TBB, *age.*, s. 6-7.

71 Salih Durer, "Türk Bankacılık Sistemindeki Gelişmeler (1946-1960 Dönemi)", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 3(2), 1982, s. 159.

72 Tokgöz, *age.*, s. 9.

73 Boratav, *age.*, s. 112-113.

Bir bütün olarak bakıldığında, 1950-1960 dönemi, serbest piyasayı ve özel girişimi desteklemeye öncelik veren, ancak altyapı gereksinimi, zorunluluklar ve içine düşülen sıkıntılar nedeniyle devletçi politikalara da alan açan bir karma ekonomi modeline tanıklık etmiştir.

1960-1980 Dönemi

Korumacı dış ticaret politikalarını ve iç piyasayı önelemeye devam eden tercihler 1960 sonrasında devam etmiş, ancak 1961-1962 geçiş yıllarını takiben 1963 yılında fiilen başlatılan planlı kalkınma dönemi niteliksel olarak önemli farklılıklar içermiştir⁷⁴. 1950'den sonra uygulanan ekonomi politikasının darboğazlarla ve başarısızlıkla sonuçlanması istikrarsız ve koordinasyonsuz politikalara ve gelişme modeline bağlanmış, bu duruma karşı oluşan tepki planlama fikrine ağırlık kazandırmış ve planlama 1961 Anayasası'na girmiştir⁷⁵. Bir planlama örgütü olarak Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuş, 15 yıllık perspektif içinde hazırlanan ve tüm sektörleri kapsayan makro beş yıllık planlar karma ekonomi düzeni içinde kamu kesimi için emredici, özel kesim için yol gösterici nitelik taşımıştır⁷⁶.

İlki 1963 yılında uygulamaya konulan beş yıllık kalkınma planlarında yer alan yatırımların gerçekleştirilerek ithal edilen sanayi mallarının ülke içinde üretimini hedefleyen bir sanayileşme politikası izlenmeye başlanmıştır⁷⁷. Dış ödemeler sorununu tetikleyen aleyhte dış ticaret hadlerinin sanayide geri kalmış, tarım ve hammadde kaynaklarına sahip ülkelerin bir problemi olarak görülmesi de sanayileşmenin öne çıkmasını zorunlu kılmıştır. 1963-73 döneminde tarım sektörü de gelişmekle birlikte, ağırlık sanayiye verilmiştir⁷⁸.

Geliştirilmesi amaçlanan sektörlerin korunması için dışa kapalı bir ekonomi modeli kapsamında faiz oranları ve döviz kurları gibi temel fiyatlar dünya piyasalarından bağımsız olarak Hükümet tarafından belirlenmiştir. Planlarda yer alan öncelikli sektörlerin (sanayi, bayındırlık, enerji, ulaştırma, madencilik ve dış satım) finansman ihtiyacının düşük maliyetle karşılanması için negatif reel kredi faiz politikası ve bu sektörlerin ithal girdilerinin düşük maliyetli tutulması için TL'nin aşırı değerlendirildiği bir döviz kuru politikası izlenmiştir⁷⁹.

74 Boratav, *age.*, s. 117-118.

75 Yücel, *age.*, s. 53.

76 Tokgöz, *age.*, s. 10-11.

77 TBB, *age.*, s. 11.

78 Kılıçbay, *age.*, s. 126-128.

79 TBB, *age.*, s. 11.

Yatırımlara konu orta ve uzun vadeli finansman ihtiyacı bütçeden yapılan transferler, kamu borçlanmaları, özel tasarruflar ve Merkez Bankası kredilerinden sağlanmıştır. Ayrıca planlı dönemde teşvik sistemi ile orta vadeli kredi miktarı artırılmaya çalışılmış, bankaların açtıkları orta vadeli kredilere karşılık gelen mevduat için genelde munzam karşılık tatbik edilmeyerek bankalar bu yönde teşvik edilmiş, bankalara toplam kredilerin %10'unun orta vadeli kredi olması şartı getirilmiş, bankaların öncelikli sektörlerdeki iştiraklerine kredi vermesi özendirilmiştir⁸⁰. 1968 yılında Teşvik Belgesi uygulaması başlatılmış, bölgesel eşitsizlik sorununa yönelik olarak Kalkınmada Öncelikli Yöre uygulaması hayata geçirilmiştir⁸¹. Ayrıca, demir-çelik, bakır, alüminyum, kimya, inşaat malzemeleri gibi temel ara mallarda kamu sektörü bazen maliyetinden daha düşük fiyatlarla özel sanayi ve tarım kesimine girdi sağlamıştır⁸². Önemli ölçüde kamunun kontrolü altında kalan bankacılık sektörü kalkınma planlarına konu yatırımların finansmanına yönlendirilmiş, mevduat-kredi faizleri ve kredi limitleri izlenen ithal ikamesi politikasına bağlı olarak saptanmıştır⁸³.

Geçmiş simgeleyen *pamuk, un, şeker* beyaz üçlüsünden farklı olarak, radyo, buzdolabı, çamaşır ve elektrikli süpürge, televizyon, otomobil gibi dayanıklı tüketim mallarına konu yeni bir *beyaz* mal grubu öne çıkmış; bu ürünleri hedefleyen sanayi yabancı sermayenin katılımıyla yurt içinde kurulmuş, ancak kalite, maliyet ve üretim ölçeği olarak Batılı emsallerinden geride kalmıştır⁸⁴. Türkiye'nin 1960'larda izlemeye başladığı planlamaya dayalı kalkınmada, özel sektör 1970'den itibaren dikkat çekmeye başlamış, yabancı markaların montajını yapan ve yurt içi tüketim için yerli marka üretim hattı içeren otomobil, tekstil, metalurji ve kimya sektörlerinde ileri teknoloji kullanan fabrika endüstrileri kurulmuş, 1980'e kadar İsrail'den sonra Ortadoğu'da sanayileşmiş ikinci ülke Türkiye olmuştur⁸⁵. Devlet ara mal üretimine yönelerek ve özel sektöre girdi sağlayarak sanayide işlevini yerine getirmeye çalışmıştır⁸⁶.

80 TBB, *age.*, s. 13.

81 Yücel, *age.*, s. 120.

82 Boratav, *age.*, s. 120.

83 TBB, *age.*, s. 12-13.

84 Boratav, *age.*, s. 118-119.

85 Stearns, *age.*, s. 300-301.

86 Boratav, *age.*, s. 130-135.

1971 yılında doların altın paritesinden ayrılması ve dalgalı kur sistemine geçilmesi küresel çapta para sistemine tesir etmiş ve bu durum uluslararası finansı ve ticareti etkilemiştir. Petrol İhraç Eden Ülkeler Organizasyonu'nun (OPEC) 1973 yılında petrol fiyatını dört katına çıkararak belli aralıklarla fiyat artırmaya devam etmesi ve ithal ikamesine dayalı bir sanayiye sahip Türkiye'nin girdi ve yatırım malı ithalatına duyduğu ihtiyaç ülkeyi şokların ağır etkilerine maruz bırakmıştır. Fiyat katılıkları ve üretim yapısı nedeniyle şokların büyüme üzerinde aşağı yönlü, enflasyon üzerinde yukarı yönlü baskı yaratmasından kaçınılamamıştır. Döviz ve enerji darboğazına dayalı ithal ara malı ve yatırım malı darboğazı üretimde aksamalara yol açarken, kullanılmayan kapasitelerin ve iç talebe dayalı üretimin sakıncaları görülmüştür⁸⁷.

Ekonominin dışa bağımlılığını azaltmayı hedefleyen ithal ikameci sanayileşme biçimi, amaçlananın tersine ithalata bağımlılığı artırmıştır. Bu duruma yol açan ana faktörler; ithal girdi gereksinimi yüksek olan dayanıklı tüketim malları gibi sektörlerin hızlı genişlemesi, yatırım temposunun yatırım mallarında yüksek ithalat faturası çıkarması ve ihracatın millî gelir içindeki göreceli payının düşük kalmasıdır⁸⁸. 24 Ocak 1980 kararlarına kadar kontrollü ve çoklu/katlı kur politikası uygulanmış, böylece ithalat ve ihracata konu işlemler için farklı döviz kurları belirlenmiş, ihracatın teşviki ve ithalatın azaltılması amaçlanmıştır⁸⁹. Döviz darboğazı nedeniyle Ağustos 1970'de %66 oranında devalüasyon yapılmış; sonraki yıllarda daha sık devalüasyona başvurulmuştur.

1977 yılından itibaren ekonomik bunalıma ve daha sık siyasi krizlere girilmesi ve sürecin askeri darbe ile noktalanması nedeniyle planlama döneminin sonuçlarını analiz ederken 1962-1976 dönemini ayrıca ele almak faydalıdır⁹⁰. Bu dönemde ortalama büyüme hızı sanayi için %9,6, tarım sektörü için %3,9 olup, tarımsal ürün fiyatlarının daha hızlı artması nedeniyle cari fiyatlarla sanayinin millî gelirden aldığı pay %18 düzeyinde kalırken, sabit fiyatlarla sanayinin payı 4 puan artmıştır. Hizmet sektörünün payı ise %45,7'den %51'e yükselmiştir. Sanayi kesiminin faal nüfustan aldığı pay ise %9,6'dan %12,5 düzeyine sınırlı miktarda artmıştır⁹¹.

87 Kılıçbay, *age.*, s. 155-158.

88 Boratav, *age.*, s. 120-121.

89 Kalaycı, İrfan, "1960-1980 Planlı Kalkınma Döneminde Para, Faiz ve Kur Politikaları", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 111-112.

90 Boratav, *age.*, s. 130-135.

91 Boratav, *age.*, s. 130-135.

1980 yılı itibarıyla, özel sektör sanayi kuruluşlarının iç talebe dönük, ithal ikamesi stratejisine dayalı bir üretim yapısına sahip olduğu, düşük döviz kuru ve düşük faizle özel sektörün yapay olarak beslendiği, verimliliğin ve istisnalara rağmen organizasyon ve yönetim anlayışının yeterince ileri olmadığı yönünde eleştiriler mevcuttur⁹².

1980 Sonrası Dönem

1970'li yıllarda yaşanan döviz sıkıntısı, döviz gereksinimini karşılayacak bir sistem içinde sanayileşme stratejisinin şekillendirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Cumhuriyet dönemi iktisat politikalarında yeni bir dönemin başlangıcına tekabül 1980'den itibaren, iç pazara dönük üretimi esas alan ithal ikameci sanayileşme stratejisinden, dışa açık ve ihracata yönelik bir kalkınma politikasına geçilmiştir. Yeni sistemin zeminini oluşturan serbest piyasa kurallarına uygun olarak, istikrarlı bir büyüme için ihtiyaç duyulan tasarruf seviyesine ulaşmak amacıyla pozitif reel faiz ve esnek döviz kuru politikası benimsenmiş, serbestleştirilen mali piyasaların derinlik kazanması için düzenlemeler ve kurumlar hayata geçirilmiştir⁹³. İhracat artışında spesifik tedbirlerden ve yapılan büyük devalüasyondan daha fazla, kısılan iç talebin çekiciliğini kaybetmesi ve dışa dönmenin zorunluluk hâline gelmesi etkili olmuştur⁹⁴.

Yeni politikalar bankacılık sektörüne de tesir etmiş, sektöre yeni yerli ve yabancı bankaların girişine izin verilmiş, mevduat-kredi faiz oranları serbest bırakılmış, artan rekabet bankaların aktif ve kaynak yapısını çeşitlendirmiş, teknolojik yeniliklerden yararlanmış, yeni ürün ve hizmetler müşterilere sunulmuştur⁹⁵. 1981 yılında sermaye piyasası kanunu çıkarılmış, menkul kıymet borsası 1986 yılında işlemlere başlamış; bu suretle banka kredilerine ilaveten hisse senedi gibi ortaklık, tahvil ve bono gibi borçlanma araçları üzerinden fon sağlama imkânı şirketlere sunulmuştur. Ancak Türkiye'de sermaye piyasaları arzulan düzeyde gelişmemiş ve bankacılık sektörünün finansmandaki baskın rolü devam etmiştir.

Serbest piyasa koşulları sanayileşmenin finansmanını da etkilemiştir. İhracata ağırlık veren strateji kapsamında sanayiye yön verilirken, döviz darboğazının aşılması ithalatı ve sanayide kapasite kullanım oranını artırmış,

92 Kılıçbay, *age.*, s. 408.

93 TBB, *age.*, s. 14.

94 Kılıçbay, *age.*, s. 166-167.

95 TBB, *age.*, s. 14-15.

ancak gelişmiş yönetim ve teknolojiye sahip büyük ve orta boy sanayi dalları yeterince büyüyememiştir. Sanayi finansmanının büyük ölçüde özkaynaklara dayalı bulunması, sermaye piyasasının güçlü olmaması ve banka kredilerinin sınırlı kalması sanayinin handikapları arasında yerini almıştır⁹⁶.

1980'ler sonrasında yüksek düzeyde kamu kesimi finansman açıkları oluşmuş, özellikle 1989 sonrasında yüksek faiz/yüksek enflasyon dönemine girilmiştir. Yüksek bütçe açıklarının karşılanmasında başvuru Merkez Bankası finansmanı ve tasarruflara dönük kamu kesiminin artan talebi bir yandan faizleri artırırken, diğer yandan ödemeler dengesi üzerinde baskı oluşturmuştur. Döviz cinsinden varlıkların payında artış meydana gelmiş, 1994 yılında ise taşınan tüm bu sorunlar bir krizi ateşlemiş ve 5 Nisan 1994 tarihinde istikrar kararları alınmıştır⁹⁷. Kriz ve dalgalanmalara karşın bütçe ve dış açıkların devam etmesi, ayrıca bankacılık sektörünün mali yapısından kaynaklanan risklerin de artması nedeniyle 1998-1999 yıllarında orta şiddette ve kısa sürede başarısızlığa uğrayacak IMF programının uygulandığı 2000 sonu ve 2001 yılının başında ise ağır şiddette ekonomik krizler yaşanmıştır. 1994 ve sonrasındaki krizlerde 26 özel banka sistem dışına çıkarılmış veya kamu eliyle yeniden yapılandırılmıştır. 2001 krizine karşı alınan önlemler ise Türkiye'nin 2001 sonrasındaki kurumsal yapısını şekillendirmiş ve son yıllara kadar Türkiye ekonomisi görece iyi ama giderek zayıflayan, kurumsal gücünü kaybeden ve riskleri biriktiren bir yapıyla bugüne ulaşmıştır. 2022 sonu itibarıyla, para politikasından kaynaklanan ve derinleşmeye devam eden krizin yüksek enflasyon yoluyla halkın satın alma gücünü eritmesine ve gelir eşitsizliğini daha da bozmasına tanıklık edilmekte olup, önümüzdeki dönemde krizin reel ekonomik göstergeleri (büyüme, sanayi üretimi, kapasite kullanımı, istihdam gibi) bozması ve taşınması mümkün olmayan mevcut dengesizliğin büyük tahribat yaratması beklenmektedir.

1980 sonrası izlenen ekonomi politikalarına getirilen bir eleştiri; sanayi sektöründe kârlılığın azalması ve yüksek faiz getirisinin öne çıkmasının sanayisizleşmeye neden olduğu, değerlenen TL'nin ithalatı cazip hale getirmesiyle ara malı ithalatına dayanan montaj-ambalaj sanayisine yönelmesinin de sanayisizleşmenin diğer bir yüzünü sergilediği yönündedir⁹⁸.

96 Kılıçbay, *age.*, s. 408-409.

97 TBB, *age.*, s. 15.

98 Kazgan, *age.*, s. 266.

Cumhuriyet döneminde sanayiye teşvik etmeyi hedefleyen düzenlemeler her daim mevcudiyetini muhafaza etmiş, 1980 yılına kadar ithal ikameci ve kontrol edilen bankacılık sistemine dayalı bir yapıda ve bazı sektörlerde devletin doğrudan üretici-işletmeci olduğu bir sistem içinde hareket edilmiş; ihracata dönük sanayileşmenin ve serbest piyasanın öne çıktığı 1980 sonrasında ise devletin düzenleyici rolüne uygun olarak ihracat ve istihdam odaklı teşvikler tatbik edilmiş, bankacılık sektöründe faiz, döviz ve kredi politikasının serbest piyasa koşullarına entegre edilmesi sonucu siyasi otoritenin kredileri doğrudan belirli alanlara kanallandırmaya imkânı daraltılmıştır. 1980 sonrasında, belirlenen sektör ve bölgelerdeki yatırımlarda vergi/kamusal yük istisna ve muafiyetleri, ihracat kredileri ve tarımsal destekler gibi teşvikler hayata geçirilmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı bünyesinde yapılan çalışmada, 1980-2008 döneminde imalat sanayinin teşviklerden en fazla yararlanan sektör olduğu, yatırım teşvik belgesi bakımında doküman-giyim, taşıt araçları ve gıda-içki sektörlerinin öne çıktığı, teknoloji yoğunluğuna göre ise düşük ve düşük-orta teknoloji sektörleri yoğunlaştığı belirtilmektedir⁹⁹.

TÜİK verileri kullanılarak hazırlanan çalışmalara göre, Cumhuriyet tarihi boyunca, 1923-2021 döneminde %5,07'lik büyüme oranına ulaşılmış, alt dönemlere bakıldığında ise 1923-1938 döneminde %7,8, 1939-1950 döneminde %5,2, 1951-1960 döneminde %6,4, 1950-1979 döneminde %5,9, 1980-1987 döneminde %5,4, 1988-2002 döneminde %3,3, 2003-2008 döneminde %6,2, 2009-2021 döneminde %5,1, 2003-2021 döneminde %5,5'lik büyüme oranları elde edilmiştir¹⁰⁰. Yıllar bazında gelişime bakıldığında, büyümenin dalgalı ve sağlıklı bir seyir izlediği yönünde yorum yapılabilir. 2021 sonu itibarıyla imalat sanayinin GSYİH'daki payı %22, sanayinin payı ise %26 düzeyindedir. Pandemi koşullarında dış talebin belirleyici olduğu 2021 yılı hariç tutulduğunda, 2020 yılı itibarıyla sanayinin millî gelir içindeki %22,8'lik payı, 1980 yılının (%20,5) biraz üstünde ve 2000-2001 krizi öncesindeki seviyede (1999 yılı %22,8) bulunmaktadır¹⁰¹.

99 Emre Eser, "Türkiye'de Uygulanan Yatırım Teşvik Sistemleri ve Mevcut Sistemin Yapısına Yönelik Öneriler", *Devlet Planlama Teşkilatı, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi*, Yayın No. 2822, Ankara 2011, s. 91-92.

100 Mehmet Hasan Eken, "Türkiye Ekonomisi: Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Büyüme Üzerine Bir Analiz (1)", *Para Analiz*, <https://www.paraanaliz.com/2022/ekonomi/prof-mehmet-hasan-eken-turkiye-ekonomisi-cumhuriyet-donemi-ekonomik-buyume-uzerine-bir-ana-liz-1-g-38119/>, son erişim tarihi: 02.11.2022.; Şevket Pamuk, "Türkiye'de 1980 Sonrasında İktisadi Politika ve Kurumların Evrimi", *İktisat ve Toplum Dergisi*, Yıl 9, S. 100, 2019, s. 7.

101 Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), "İstatistik Veri Portalı, Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, İktisadi

Diğer yandan, izlenmekte olan politikaların biriktirdiği riskler ve dış koşullar nedeniyle, sanayide elde edilen kazanımların önümüzdeki dönemde bir ölçüde gerileyeceği yönünde ağır basan görüşler mevcuttur.

Türkiye’de Sanayileşmenin Evreleri

Hammadde üretiminden işlenmiş mamül üretime geçiş olarak tarif edilen sanayileşmenin gelişimi, Sanayi Devrimi’nin zaman ve üretim biçimi bağlamında tanımlanabilmektedir. Bir ülke için sanayileşmenin evrelerine bakıldığında, ilk evrede makine ithalatı yapılarak sınai alanda derinleşme ve verimlilik artışı sağlanmakta; ikinci evrede teknolojinin benimsenmesi olarak ifade edilen, makinelerin zamanla daha verimli kullanılması ve tamir-servis becerilerinde ilerleme ile toplam verimlilik artırılmakta, satış sonrası hizmetlerde dışa bağımlılık azalmakta; taklit aşaması olan üçüncü evrede, ithal edilen makinelerin benzerleri üretilmeye başlanmakta; sanayileşmenin son aşaması olan dördüncü evrede ise sürekli yenilikçilik ve yeni ürünler hâkim olmaktadır¹⁰². Osmanlı Devleti’nin sanayileşme sürecini yaşayamadığı, Türkiye’nin ise sanayileşmede ikinci evrede kaldığı, asıl gelir artışını sağlayarak orta gelir tuzağından çıkılmasını temin eden üçüncü ve dördüncü evreye geçemediği; bunun doğal sonucu olarak yüksek cari açık ve ithalata bağımlı kalındığı; başarısızlığın ana sebebinin ise sanayileşme sürecinin ve kalkınma politikalarının anlaşılabilmesi olduğu yönünde görüşler mevcuttur¹⁰³.

Sanayileşmenin finansmanının teorik olarak *piyasa-merkezli* ya da *banka-merkezli* olarak gerçekleştirildiği, gelişmişlik ve az gelişmişlik düzeyinin ya da geç sanayileşme deneyiminin bu sınıflandırmada belirleyici olduğu ifade edilmektedir¹⁰⁴. Sahip olunan ekonomik yapının bankaların kurulması ve yaygınlaşmasına elverişli olması ya da bu yöntemin daha kolay ve hızlı bulunması, banka kredilerinin devletin yönlendirmesi ve teşvikiyle

Faaliyet Kollarına Göre A10 Düzeyinde Cari Fiyatlarla Değer, Pay ve Değişim Oranı, II. Çeyrek: Nisan-Haziran 2022”, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113>, son erişim tarihi: 04.11.2022.

102 Murat Yülek, *Ulusların Yükselişi & İmalat, Ticaret, Sanayi Politikası ve Ekonomik Kalkınma*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 230-233.

103 Yülek, *age.*, s. 234, 343-345.

104 Özgür Çetiner, “Sanayileşme Sürecinde Finansal Yapı Dizaynı: Erken Dönem Cumhuriyet Tarihinde Banka ve Şirket Kompleksinin Oluşumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi*, C I/IV, İstanbul 20-22 Nisan 2017, Bildiriler, ed. Zeki Yüksekbilgili, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi Yayını, İstanbul 2017, s. 293-294.

öne çıkarılması, sermaye piyasası kurum ve araçlarının yeterli ve hızlı düzeyde gelişmemesi nedenleriyle Türkiye'de sanayinin finansmanında bankacılık sektörü öne çıkmıştır. Türkiye'de devletin ekonomi içindeki rolü sanayileşmenin yöntemlerini, araçlarını ve finansmanını doğrudan etkilemiştir.

1980'lere kadar öne çıkan ithal ikameci politikalar, ithalat talebini kısarak döviz tasarrufunu amaçlamış, yerli sanayiciyi dış rekabetten koruyarak iç pazara hitap edilmesini sağlamıştır. Devletin rolünü artıran ve döviz tasarrufuna odaklanan bu strateji, bir yandan yerli sanayinin gereksinim duyduğu ithal girdi ve yatırım malının sebebiyet verdiği döviz ihtiyacına çözüm üretemez iken, diğer yandan döviz kazancına dayanan ihracata dayalı bir sanayileşmenin sunduğu dışa ve rekabete açık olunmasının getirdiği kaliteli ve düşük maliyetli üretimden ve bunun sağlayacağı ihracat gelirinden mahrum kalınmasına yol açmıştır. 1980'lerden itibaren izlenmeye çalışılan serbest dış ticarete ve ihracata dayalı büyüme modeli sınırlı ölçüde çözüm üretmiş, üretici ve tüketici kesimlerin ithal girdi ve ürünlere yönelmesiyle artan cari açık sorununa yol açmıştır.

2021 yılında, imalat sanayi ihracatında yüksek teknoloji ürünlerinin payı %3, orta-yüksek teknoloji ürünlerinin payı %33,4 olup, ithalatta ise yüksek teknoloji ürünlerinin payı %12,4, orta-yüksek teknoloji ürünlerinin payı %46,2'dir¹⁰⁵. Türk sanayisinin ihracatında yüksek teknoloji ürünlerinin payı 2013'den itibaren %3 seviyesinde iken, 2022 yılının ilk yedi ayında %2,7'ye gerilemiştir¹⁰⁶. Türkiye yüksek teknoloji ürün üretimi ve ihracatında istenen seviyelere ulaşamamıştır. Dünya Bankası verilerinden hareketle hazırlanan çalışmada, yüksek teknoloji ürün ihracatının payı bakımından Türkiye OECD ülkeleri arasında sonuncu sıradadır¹⁰⁷.

TCMB bünyesinde yapılan ve 2006-2016 dönemini içeren çalışmada, ihracat yapan firmaların tamamına yakınının (%99) kendisi ya da tedarikçileri

105 Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2021 Bülteni, 31.01.2022", <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>, son erişim tarihi: 04.11.2022.

106 Merve Yiğitcan, "Sanayi Sektörü Yüksek Teknolojide Gaz Kesti", *Dünya Gazetesi*, 07.09.2022, <https://www.dunya.com/sectorler/sanayi-sektoru-yuksek-teknolojide-gaz-kesti-haber-668215>, son erişim tarih: 01.11.2022.

107 Ramazan Avdar- Reyhan Avdar, "Yüksek Teknolojili Ürünlerin İhracat ve Ekonomik Gelişme Üzerine Etkisi; OECD ve Türkiye Değerlendirmesi", *Sakarya İktisat Dergisi*, C 10, S. 4, 2021, s. 434.

vasıtasıyla ithal girdi kullandığı, satışların maliyeti üzerinden ithal girdi oranının %22, tedarik zinciri hesaba katıldığında ise (ihracatçı firmaların, bu firmaların tedarikçilerinin ve bu firmaların tedarikçilerinin tedarikçilerinin üretim maliyetlerindeki ithal girdinin payı dikkate alındığında) ithal girdi oranının %45 olduğu belirlenmiştir¹⁰⁸. TCMB'nin 2022 yılında yayımladığı raporda ise, yurt içi tedarikçiler üzerinden yapılan alımlardaki ithal girdi hesaba katılmadan, ihracatçı firmaların 2009-2020 döneminde ortalama ithal girdi oranının %28,5 olduğu, tütün ürünleri, motorlu kara taşıtı, bilgisayar, elektronik ve optik ürünler, temel eczacılık ürünleri imalatı ile ana metal sanayi alanlarında %40'ı aşan ithal girdi payının öne çıktığı belirtilmektedir¹⁰⁹.

Türkiye'nin sanayileşme, yüksek teknoloji ürünlerin üretimi ve yüksek katma değer yaratılması bakımından istenen sonuçlara ulaşamadığı kabul edilmektedir. Bu durum, bir ölçüde dünyada artan rekabet ve bazı ülkelerin çok daha hızlı ilerlemesinden, bir ölçüde ise siyasi otoritelerin uzun vadeli bir bakış açısıyla kalkınma sürecine dâhil olamamasından kaynaklanmaktadır.

Sanayileşmede Güney Kore Modeli

Sanayileşme yoluyla zenginler sınıfına giren ülkelerin tamamına yakını Sanayi Devrimi ile eş zamanlı olarak 18. yüzyılın sonları veya 19. yüzyılın ilk yarısında sanayileşmeye başlamış, istisnai olarak Japonya sanayileşme adımlarını 1867'de atmış olup, geride kalan Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin çoğu kalkınma hamlelerine İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlamış ve Asya Kaplanları olarak tanımlanan Güney Kore, Tayvan, Singapur ve Hong Kong çarpıcı bir gelişme kaydetmiş, Türkiye'nin gerisinden başlayarak kalkınma tempolarını Türkiye'nin yaklaşık iki katına çıkararak zenginler kulübünün kapısını açmışlardır¹¹⁰. Bu ülkelerin sanayileşmesinde; gelir seviyesi yüksek gelişmiş ülkelerde hazır pazarların bulunması, hızlı verimlilik ve makineleşmenin ucuz iş gücü ile birleşmesi,

108 Yusuf Emre Akgündüz-Salih Fendoğlu, "Mikro Veri ile İhracatta İthal Girdi Kullanımının Tahmini", *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Merkezin Güncesi Blog Sitesi*, 13.11.2019.

109 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), "Enflasyon Raporu 2022-I", Ankara 2022, s.43-44, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/yayinlar/raporlar/enflasyon+raporu>, son erişim tarihi: 25.10.2022.

110 Sibel Özdemir, *Doğu Asya Ülkeleri ile Türkiye'nin Uyguladıkları Dışa Açık Sanayileşme Stratejilerinin Karşılaştırması*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Uluslararası İktisat Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 85.

yüksek iç tasarruflar, uluslararası piyasalardan toplanan fonlar, kârların sabit sermaye yatırımlarına aktarılması, devlet desteği gibi kaynakların varlığı ve takip-taklit edilecek ürün ve ülkelerin mevcudiyeti ile eğitime yatırım önemli avantajlar sunmuştur¹¹¹.

Devletin üstlendiği kapsamlı, etkin ve yol gösterici rol 1960'larda az gelişmiş bir ülke görünümüne sahip olan Güney Kore'nin kalkınmasında önemlidir. Türkiye'nin ithal ikameci bir kalkınma stratejisi izlediği bir dönem olan 1960'larda, Güney Kore'de bankacılık sektörü hükümetin kontrolü altında olup, piyasa faiz oranlarından çok daha düşük oranlarda ihracatçılara borçlanabilme imkânı tanınmış, üretici kredisi kurumu ve bankalar aracılığıyla ihracata dönük üretimde kullanılacak hammadde, makine ve teçhizat ithalatında ihtiyaç duyulan döviz sağlanmış, ihracat gelirinin %50'si gelir vergisinden muaf tutulmuş, ihracatı teşvik edilen sanayiye öncelik verilmiştir¹¹². Kredi, ihracat sübvansiyonları ve iç koruma önlemlerine başvuran devletin yönlendirici politikası, bu destekleri alan şirketlerin verimlilik artışı ve ihracat gibi hedeflerle yükümlü tutulmasıyla bir bakıma *karşılıklılık* ilkesini içermiş; devlet-özel sanayi-bankalar arasındaki sıkı iş birliğinde bankacılık sektörü öncelikli sektörlerin desteklenmesinde merkezi bir rol oynamıştır¹¹³. En başarılı yerli girişimcileri seçerek destek veren Güney Kore, sermaye birikimini ise doğrudan yabancı yatırımlar yerine, yurt dışından aldığı uzun vadeli borçlarla sağlamıştır¹¹⁴.

1960'larda emek yoğun sektörlere dayalı ekonomisi 1970'lerdeki kalkınma planları doğrultusunda ihracatçı bir ekonomiye evrilen ve günümüzde sermaye ve teknoloji yoğun üretim ve ihracat anlamında bir dünya gücüne dönüşen Güney Kore'nin hızlı sermaye birikimi ve teknolojik gelişmesi sadece finansman modeline dayanmamakta, örneğin 1960'larda yabancı sermaye yatırımlarının sınırlandırılması, sermaye malları ithalatıyla *sök-tak mühendisliği* veya *tersine mühendislik* gibi yasal olmayan yollarla teknoloji transferi gerçekleştirilmesi de alınan sonuçlarda etkili olmuştur¹¹⁵.

111 Özdemir, *age.*, s. 89.

112 Hasan İslatince, "Güney Kore'de Uygulanan Sanayileşme Stratejisinin Analizi", *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 14 (1), 1998, s. 356.

113 İslatince Özdemir, *age.*, s. 358.

114 Banu Erkök, "Kalkınmada Güney Kore Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, S. 11(3), 2019, s. 1413.

115 B. Ali Eşiyok, "Dünya Ekonomisinin Alacakaranlığında Güney Kore'nin Kalkınma Deneyimini Yeniden Düşünmek", *Mülkiye Dergisi*, S. 34 (268), 2014, s. 331.

Planlı kalkınma modeline verilebilecek en iyi örnekler arasında bulunan Güney Kore'nin sanayileşme sürecinde askeri yönetimlerin bulunması, devletin dış ticaret üzerinde kontrol sahibi olması ve bugünün ticaret standartlarına muhatap olmamasının belirleyici olduğu, günümüzde bu tür bir kalkınma modeli uygulamasının zorlaştığı, ancak devletin müdahale ve yönlendiricilik görevinin hayati derecede önem taşımaya devam ettiği belirtilebilir.

Türkiye'de Sanayileşmenin Finansmanına Dair Model Önerisi

Günümüzün küresel dış ticaret standartları ve koşulları ülkelerin belirli sanayi dallarını koruma yönünde atacakları adımları 1980 öncesine göre sınırlamaktadır. Küresel rekabetin üst düzeyde bulunması rekabete ayak uydurabilecek kalite ve fiyat bileşiminin sunumunu zorlaştırmakta, geriden gelen ülkelerin ilerlemesini sınırlandırmaktadır. Türkiye'de, piyasa mekanizmasını bozmadan sanayinin teşvik edilmesine yönelik çok sayıda tedbir ve teşvik tatbik edilmekle birlikte elde edilen sonuçlar genelde tatminkâr bulunmamaktadır.

Sermaye ve tasarruf yetersizliği sorunu bulunan Türkiye'de sanayinin istenen düzeye ulaşması için devletin yönlendiricilik rolü ve kamu kesimi-bankacılık sektörü kaynaklı finansman imkânları bir zorunluluktur. İstikrarsız ekonomisinden kaynaklı nedenlerle yurt dışından uzun süreli ve uygun maliyetli borçlanma kapasitesi sınırlı olan Türkiye'de finans sektörünün sahip olduğu dar imkânların verimli değerlendirilmesi hayati derecede önemlidir. Büyük ölçüde mevcut olan finansman desteklerinin sunumunda düzenlemeler yapılmasına ve sınırlı finansman imkânlarının hedeflenen alanlara yönlendirilmesine dönük önerimiz aşağıdaki gibidir.

Öneriye konu model; Cumhuriyet'in ilk yüzyılında şiddetli biçimde gözlemlenen siyasi otoritelerin istikrarsız ve değişken politikalarının azaltılması ve desteklerin özel sektör kuruluşları tarafından istismar edilmesinin önlenmesi amacıyla, kuralların konulmasından sonra politik müdahalelere kapatılan, kendi kendine işleyen, kaynakları tanımlanmış kalemlerden oluşan, dolayısıyla kendisini finanse eden, kredi kullanıcıları açısından ödül-ceza mekanizmasını içeren bir anlayış ve mimari yapıya dayanmaktadır. Özel sektörün dinamizmi ve kamunun yönlendiricilik kapasitesi bir sistem içinde birleştirilerek, objektiflik ve şeffaflık ilkeleri doğrultusunda bir işleyiş hedeflenmektedir.

Model sadece tanımlanmış alan ve ürünlerde sanayinin finansmanı için kredi kullanılmasını değil, aynı zamanda anapara ve faiz desteği ile vergi, enerji, istihdam gibi teşviklere kaynak temin etmeyi amaçlayan bir yapıdadır. Krediler ile ilgili süreç yeni model kapsamında gerçekleştirilecek; enerji, istihdam, Ar-Ge gibi diğer destekler yürürlükte olan teşvik mekanizmaları doğrultusunda Bakanlık (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı) tarafından yürütülecektir. Model kapsamındaki kredilendirme sürecinin bileşenleri şu şekildedir.

Sistemin İşletilmesi: Bakanlık tarafından belirtilen kurallar ve koşullar kapsamında destek ve teşvikler ile bağımsız değerlendirme kuruluşlarının işleyişi saptanacak; sistemin yürütülmesi Bakanlık, sanayi sektörü ve bankaların temsilcilerinden oluşan bir kurul tarafından sağlanacaktır. Sunulan kredi ve teşvikler, kredi geri ödemeleri ve diğer şartların yerine getirilme durumu sistemden yararlananlar bazında şeffaf olarak kamuya paylaşılacak, sisteme başvuranlar bu şartı kabul etmiş olacaktır.

Modelin Hitap Ettiği Yatırım ve Krediler: Günümüzde Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın "Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı" ile yüksek teknoloji ve katma değeri yüksek üretim teşvik edilmekte, belirli sektörler için belirli dönemlerde başvuru yapılabilmekte; Ar-Ge, yatırım, enerji, vergi, iş gücü maliyeti gibi farklı alanlarda destekler sunulmaktadır¹¹⁶. Finansman bağlamında, mevcut durumda, projelere konu yatırımlar için bankalardan kredi alınması ilgili şirketlerin yükümlülüğünde kalmakta, Bakanlık krediye ilişkin faiz yükünün belirli bir bölümünü karşılamakta, Ar-Ge kapsamındaki harcamaların ise belirli bir sınıra kadar olan kısmı Bakanlık tarafından ödenmekte, vergi-iş gücü-enerji destekleri kamu tarafından karşılanmaktadır.

Modelde, özetle ihracat geliri ve/veya ithal ikamesi (döviz tasarrufu) sağlayan ve yüksek teknoloji üretim sunan proje ve yatırımlara bankalar aracılığıyla kredi imkânı sunulacak, mevcut duruma göre bankacılık sektörü çok daha fazla şekilde sisteme dâhil edilecektir. Kredi ve faizlerin ödenmesi dışındaki teşvikler mevcut sistem dâhilinde yürütülecektir.

Uygun Proje, Yatırım ve Kredilerin Belirlenmesi: Hâlihazırdaki "Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı"nda ilgili girişimci başvuruları Bakanlığın yetkilendirdiği bağımsız değerlendirme kuruluşlarınca analiz edilmekte,

116 Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, "Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı", https://www.yatirimadestek.gov.tr/pdf/assets/upload/dosyalar/ozet_teknoloji_odakli_sanayi_hamlesi_programi.pdf, son erişim tarihi: 01.11.2022.

hazırlanan rapor Bakanlığa sunulmakta, Bakanlık kendi komisyon ve kurulları üzerinden başvuruları onaylamakta; Ar-Ge, enerji, vergi, iş gücü, faiz gideri desteği dışında kredi imkânı sunulmamaktadır.

Yeni modelde, Bakanlığın belirlediği kurallar kapsamında bağımsız değerlendirme kuruluşlarınca hazırlanan ve olumlu görüş alan girişim ve yatırımlar için doğrudan kamu ve özel bankalara kredi başvurusu yapılacak ve aşağıda belirtilecek süreç işletilecektir. Kredilendirme sürecinde, denetim haricinde, Bakanlık dışlanacaktır.

Kaynak: Bankalar, olağan faaliyetleri kapsamında, yurt içi tasarrufların mevduat ve diğer ürünler aracılığıyla toplanması, sermaye ve yurt dışından borçlanma yoluyla kaynak temin etmektedir. Yatırım ve ihracata dönük üretimin ithal girdi ve yedek parça-makineye dayalı olması döviz kaynağı ihtiyacını öne çıkarmakta, bankacılık sektörü pasif yapısının ağırlıkla yabancı para mevduat ve yurt dışı sendikasyon kredilerinden oluşması önemli bir döviz kaynağı sunmaktadır. Bu kaynakların yetersiz kalması gibi istisnai hâllerde, bankalar kamu kesiminden (Hazine veya TCMB) döviz cinsi borçlanma yapabilecektir.

Kredi giderleriyle birlikte, Bakanlıkça verilecek diğer destekler de önerilen model kapsamında oluşturulacak sistem tarafından karşılanacaktır. Sunulacak tüm desteklerin oluşturduğu yükü karşılamak amacıyla, ithalat yapan şirketlere ilave kurumlar vergisi ve ithal ürünlere ilave vergiler (özel tüketim vergisi gibi) getirilecek, bu kanaldan sağlanacak gelir doğrudan modelin içerdiği sisteme aktarılacak ve belirtilen finansman ve diğer desteklerin karşılanması sağlanacaktır. Bu yöntemle sağlanacak fonların yeterli olmaması hâlinde bütçeden ilave kaynak aktarımı yapılacaktır. Ancak sistem, ihracata dönük desteklerin ithalattan sağlanacak kaynakla finanse edilmesine dayanmaktadır.

Bankaların Rolü: Bankalar kendi kaynaklarından, bunun yeterli olmaması hâlinde yukarıda belirtilen yöntemlerle temin edebilecekleri kaynaklardan model kapsamındaki kredilere, kendi tercihleriyle kaynak aktaracaktır. Krediler ağırlıkla 1-3 sene ödemesiz, uzun vadeli yatırım kredisi olmakla birlikte, işletme sermayesi niteliğinde sınırlı miktarda kredi de verilebilecektir. Model piyasa mekanizmasına bağlı olup, kamu ve özel bankalar bazında aşağıda belirtilen ayırımla sistem işletilecektir.

Sistemde, bağımsız değerlendirme kuruluşlarının olumlu görüşleri ve bankaların kredi tahsis süreçleri kullanılarak politik etkilere kapalı bir kredilendirme

süreci işletilmekte, krediyi verenin riski taşınması ile sistemin istismarı önlenmekte, kamu ise kural koyucu işlevini yerine getirmektedir.

Kamu Bankaları: Kredi portföyünün asgari belirli bir yüzdesinin (%20 -30 gibi) model kapsamındaki uzun vadeli yatırım kredilerine aktarılması zorunlu olacaktır. Bakanlık tarafından tanımlanan şartları karşılayan ilgili proje ve yatırımların mali ve teknik bakımdan ilgili girişimci tarafından gerçekleştirilebileceğine dair bağımsız değerlendirme kuruluşlarından olumlu görüş alınmasından sonra, girişimcinin başvurusu üzerine kamu bankaları kendi risk yönetim prensipleri ve kredi tahsis koşulları bağlamında kredi talebini kabul veya reddedebilecektir. Ancak başvurusuna olumsuz yanıt alan girişimci, model kapsamında sistemi işleten kurula başvurarak kredi talebinin bir defa daha değerlendirilmesini isteyebilecektir. Nihai karar bankanın ilgili kurullarına ait olacaktır.

Kamu bankalarını kredi vermeye teşvik etmek için, bu kredilerin risk ağırlıkları ve dolayısıyla sermaye yükümlülükleri düşük tutulacak (Bankalara bir bakıma sermaye ve kredi büyümesi imkânı sunulacak), bu tür kredilerde belirli bir büyüklüğü aşan kamu bankalarının TL olarak verdikleri kredileri için Merkez Bankası'nca uzun vadeli, düşük maliyetli kredi imkânı sunulacak, kredi faiz ödemelerinin belirli bir kısmı model kapsamındaki sistemden otomatik olarak bankaya ödenecektir. Diğer yandan, toplam kredi hacminin belirli bir payını bu tür kredilere yönlendiren bankalar için kurumlar vergisinde söz konusu kredilere ait faiz gelirlerinin vergi matrahından indirilmesi (dolayısıyla belirtilen faiz geliri üzerinden kurumlar vergisi oranında bankalara teşvik verilmesi) sağlanacak, bu şekilde meydana gelen kurumlar vergisi kaybı ise sistem tarafından Hazine'ye aktarılacaktır. Kredi portföyünün belirli bir yüzdesini bu tür kredilere aktarmayı başaran kamu bankaları performans bakımından başarılı kabul edilecektir.

Özel Bankalar: Bağımsız değerlendirme kuruluşlarından olumlu görüş alan girişimcilerin başvuruları akabinde özel bankalar model kapsamındaki kredi başvurularını risk yönetim prensipleri ve kredi tahsis koşulları bağlamında değerlendirerek kabul veya red kararı verecektir. Bu tür kredilerde kamu bankaları için açıklanan avantajlar sunulacaktır. Başvurularına olumsuz cevap alan girişimcilerin başvurunun yeniden değerlendirilmesi için sistem yürütme kuruluna başvurma hakkı özel bankalara ilişkin süreçte bulunmamaktadır.

Özel bankaların, kamu bankalarından daha düşük bir oranda da olsa, kredilerinin belirli bir bölümünü belirtilen alanlara aktarmasının zorunlu

tutulması da önemli bir alternatif olup, hâlihazırda modelimizde bu seçenek tercih edilmeyerek, belirtilen yöntemlerle özel bankaların teşviki esas alınmıştır.

Faiz ve Anapara Ödemeleri: Kredilerin model kapsamında karşılanan faiz ödemeleri otomatik olarak sistem tarafından yapılacaktır. Ayrıca model kapsamında yüksek döviz geliri sağlayan şirketlere kısmi kredi anapara desteğinde bulunulacaktır.

Takip: Kredilerin tahsili ve takibi tamamen bankaların yükümlülüğü altında olup, Hazine veya TCMB'den alınan kaynaklarla kullanılan kredilerin geri ödenmemesi hâlinde bankalar ilgili meblağları iade etmekle yükümlü olacaktır.

Ayrıca, bağımsız değerlendirme kuruluşları projenin koşullarının karşılanıp karşılanmadığına dönük takipleri yaparak değerlendirme raporlarını hazırlayacak, bu raporlar model kapsamında tanımlanan kurumlara iletilecek; Bakanlık tarafından doğrudan sunulan teşviklerin (Ar-Ge, vergi, iş gücü gibi) devamlılığında, bu raporlarla birlikte Bakanlığın kendi denetim sonuçları kullanılacaktır.

Ödül-Ceza Mekanizması: Destek ve finansman koşullarını karşılayan, üretim, kapasite ve ihracat hedeflerine ulaşan şirketlere yeni yatırım kredileri ve çalışma sermayesi kredisi verilecek, vergi, enerji ve iş gücü alanlarında ilgili bakanlıklar tarafından verilen destekler devam ettirilecektir. Ayrıca yüksek düzeyde döviz geliri sağlayan şirketlerin bir kısım kredi anapara ödemesi sistem tarafından karşılanacaktır. İlgili koşulları sağlamayan girişimciler ise söz konusu tespitin yapıldığı andan itibaren destek kapsamı dışına çıkarılacak, proje veya yatırımın hayata geçirilmesi sürecinde ve sonrasında aldıkları desteklerin belirli bir kısmını öngörülen sürede iade etmekle yükümlü tutulacaktır. Ancak söz konusu yaptırımların, faaliyetine devam eden şirketlerin üretimine zarar vermeyecek boyutta olması, hedefin altında kalsa dahi üretim ve ihracattaki her türlü kazanımın muhafazası esas olacaktır.

Bağımsız değerlendirme kuruluşları ise olumlu görüş verdikleri şirketlerin yükümlülüklerini yerine getirme derecelerine göre puanlamaya tabi tutulacak, başarısız bulunanlar model kapsamındaki değerlendirme yetkilerini kaybedecektir.

Sonuç

Cumhuriyet tarihine konu alt dönemlere ait iktisat politikaları, kapitalizm veya sosyalizme savrulmayan, serbest girişimciliği önceleyen, ancak özel sektörün sahip olduğu gücün veya dolduramadığı boşluğun tayin ettiği sınırlar içinde farklılaşan tonlarda devletçiliği harmanlayan, dünyada en yaygın model olan karma ekonomi modelini tatbik eden bir kimlik taşımıştır. 1980'de başlatılan radikal dönüşüm devletin üretici ve işletmeci vasfını sınırlandırarak özelleştirmeleri öne çıkarmış olsa da, kamu politikaları (para ve maliye politikası), teşvik sistemi ve kredi mekanizması üzerinden devletin kalkınmadaki yönlendiriciliği devam etmiştir. Özel sektör sürekli olarak kamudan teşvik ve destek talep ederken, siyasi otorite bu yöndeki taleplere genelde olumlu cevap vermiş, bu işlevi bir görev olarak kabul etmiştir.

Cumhuriyet tarihinin ilk dönemlerinde kayda değer başarılarla imza atılmakla birlikte, sonraki dönemlerde kalkınma ve sanayileşmenin gerektirdiği zaman ufku, istikrar ve sürekliliğe sahip olunamaması, bugün itibarıyla ulaşılan noktanın başarılı bulunmamasına yol açmaktadır. Sanayinin millî gelirdeki payının uzun yıllar aynı düzeyde, sınırlı seviyelerde kalması, yüksek teknoloji üretimi ve ihracatında küresel gelişmelere uygun bir ilerlemenin sağlanamaması temel problemdir. Kıt finansman kaynaklarının verimli kullanılması ve üretken/değer yaratan sanayi projelerine kaynak aktarılması amacıyla sanayileşmenin finansmanının farklı bir bakış açısıyla ele alınması önem taşımaktadır. Özel sektörün dinamizmi, bankacılık sektörünün işlevi ve kamu sektörünün düzenleyici ve kaynak yaratıcı rolünden yararlanılarak hazırlanan bir finansman modeli çalışmamızda sunulmuştur.

Kaynaklar

- Akgüç, Öztin, *Merkez Bankacılığı*, Arayış Yayıncılık, İstanbul 2020.
- Akgündüz, Yusuf Emre- Fendoğlu, Salih, “Mikro Veri ile İhracatta İthal Girdi Kullanımının Tahmini”, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Merkezin Güncesi Blog Sitesi*, 13.11.2019.
- Akyıldız, Hüseyin-Eroğlu, Ömer, “Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 9 (1), 2004, s. 43-62.
- Allen, Robert C., *Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş*, çev. Hande Koçak Cimitoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022.
- Avdar, Ramazan-Avdar, Reyhan, “Yüksek Teknolojili Ürünlerin İhracat ve Ekonomik Gelişme Üzerine Etkisi; OECD ve Türkiye Değerlendirmesi”, *Sakarya İktisat Dergisi*, C 10, S. 4, 2021, s. 423-440.
- Berend, Ivan T., *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Buluş, Abdulkadir-Kangal, Nalan, “1923-1929 Dönemi: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Para ve Kur Politikaları”, *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 1-25.
- Çetiner, Özgür, “Sanayileşme Sürecinde Finansal Yapı Dizaynı: Erken Dönem Cumhuriyet Tarihinde Banka ve Şirket Kompleksinin Oluşumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi*, C I/IV, İstanbul 20-22 Nisan 2017, Bildiriler, ed. Zeki Yüksekbilgili, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Kongresi Yayını, İstanbul 2017, s. 292-318.
- Demirer, Mehmet Arif, “Sanayi Teşvik Kanunu”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sanayi-tesvik-kanunu/>, son erişim tarihi: 25.10.2022.
- Dowd, Douglas F., *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi Eleştirel Bir Tarih*, çev. Cihan Gerçek, Yordam Kitap, İstanbul 2020.

Durer, Salih, "Türk Bankacılık Sistemindeki Gelişmeler (1946-1960 Dönemi)", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 3(2), 1982, s. 155-164.

Eğilmez, Mahfi, *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2021.

Eken, Mehmet Hasan, "Türkiye Ekonomisi: Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Büyüme Üzerine Bir Analiz (1)", *Para Analiz*, <https://www.paraanaliz.com/2022/ekonomi/prof-mehmet-hasan-eken-turkiye-ekonomisi-cumhuriyet-donemi-ekonomik-buyume-uzerine-bir-analiz-1-g-38119/>, son erişim tarihi: 02.11.2022.

Erkök, Banu, "Kalkınmada Güney Kore Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, S. 11(3), 2019, s. 1401-1416.

Eroğlu, Nadir, "1930-1938 Dönemi Para Politikası", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s. 27-36.

Eroğlu, Nadir, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, C XXIII, S. 2, 2007, s. 63-73.

Eser, Emre, "Türkiye'de Uygulanan Yatırım Teşvik Sistemleri ve Mevcut Sistemin Yapısına Yönelik Öneriler", *Devlet Planlama Teşkilatı, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi*, Yayın No. 2822, Ankara 2011.

Eşiyok, B. Ali, "Dünya Ekonomisinin Alacakaranlığında Güney Kore'nin Kalkınma Deneyimini Yeniden Düşünmek", *Mülkiye Dergisi*, S. 34 (268), 2014, s. 329-352.

İslatince, Hasan, "Güney Kore'de Uygulanan Sanayileşme Stratejisinin Analizi", *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 14 (1), 1998, s. 349-362.

Kalaycı, İrfan, "1960-1980 Planlı Kalkınma Döneminde Para, Faiz ve Kur Politikaları", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s.101-120.

Kazgan, Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2021.

Kılıçbay, Ahmet, *Türk Ekonomisi*, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul 1999.

Özdemir, Sibel, *Doğu Asya Ülkeleri ile Türkiye'nin Uyguladıkları Dışa Açık Sanayileşme Stratejilerinin Karşılaştırması*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Uluslararası İktisat Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2013.

Pamuk, Şevket, "Türkiye'de 1980 Sonrasında İktisadi Politika ve Kurumların Evrimi", *İktisat ve Toplum Dergisi*, Yıl 9, S. 100, 2019, s. 7-11.

Pamuk, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, "Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı", https://www.yatirimadestek.gov.tr/pdf/assets/upload/dosyalar/ozet_teknoloji_odakli_sanayi_hamlesi_programi.pdf, son erişim tarihi: 01.11.2022.

Seyidoğlu, Halil- Pişkin, Ali, "1946-1950 Dönemi: Liberal Döneme Geçiş Aşaması", *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s.51-77.

Stanford, Jim, *Herkes İçin İktisat Kapitalist Sömürüyü Anlama Kılavuzu*, çev. Tuncel Öncel, Yordam Kitap, İstanbul 2019.

Stearns, Peter N., *Dünya Tarihinde Sanayi Devrimi*, çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul 2021.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Tokgöz, Erdinç, "Ekonomide 75 Yıl", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1-2, 1998, s. 1-27.

Türkiye Bankalar Birliği (TBB), *50. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye'de Bankacılık Sistemi 1958-2007*, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No: 262, 2008.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), "Enflasyon Raporu 2022-I", Ankara 2022, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tr/tcmb+tr/main+menu/yayinlar/raporlar/enflasyon+raporu>, son erişim tarihi: 25.10.2022.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), "Dış Ticaret İstatistikleri, Aralık 2021 Bülteni, 31.01.2022", <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>, son erişim tarihi: 04.11.2022.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), “İstatistik Veri Portalı, Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre A10 Düzeyinde Cari Fiyatlarla Değer, Pay ve Değişim Oranı, II. Çeyrek: Nisan-Haziran 2022”, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113>, son erişim tarihi: 04.11.2022.

Yıldırım, Durmuş Çağrı-Kantarıcı, Tuğba, “1950-1960 Liberal Dönem Para ve Kur Politikaları”, *1923'den Günümüze Türkiye'de Para-Kredi ve Kur Politikaları*, ed. İlhan Eroğlu, Baki Demirel ve Tolga Dağlaroğlu, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2018, s.79-100.

Yiğitcan, Merve, “Sanayi Sektörü Yüksek Teknolojide Gaz Kesti”, *Dünya Gazetesi*, 07.09.2022, <https://www.dunya.com/sectorler/sanayi-sektoru-yuksek-teknolojide-gaz-kesti-haberi-668215>, son erişim tarih: 01.11.2022.

Yücel, T. Fikret, *Cumhuriyet Türkiye'si'nin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları, No.2015/08, Ankara 2015, 05.11.2022, <https://www.ttg.org.tr/tur/images/publications/6005b3307665f.pdf>

Yülek, Murat, *Ulusların Yükselişi & İmalat, Ticaret, Sanayi Politikası ve Ekonomik Kalkınma*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

